

BİBLİOQRAFIYAŞÜNASLIQ

Zöhrab ƏLİYEV

*Biblioqrafiyaşünaslıq kafedrasının
müdiri, professor*

BİBLİOQRAFİK VƏSAİTLƏR SƏNƏD AXINI VƏ KÜTLƏSİNİ İNTEQRAL ŞƏKİLDƏ ƏKS ETDİRƏN BİBLİOQRAFİK İNFORMASIYA MƏNBƏLƏRİDİR

Biblioqrafik informasiya ümumi informasiya sistemində ikinci hesab edilən informasiya kimi mühüm yer tutur və sənəd kommunikasiyaları sistemində vasitəçilik edən sosial institutlarla bir sırada durur. Bu vasitəçilər həmin sistemin optimal inkişafını təmin etməkdən, sənədlərlə informasiya istifadəçiləri arasında tarixən mövcud olan və formalaşan müxtəlif qrup ziddiyyətləri (müvafiq maneələri) aradan qaldırmaqdan və beləliklə də uyğunluqları həyata keçirməkdən ibarət olan funksiyasını yerinə yetirirlər. Onların hər biri bu funksiyanı özlərinə məxsus səciyyəvi formalarla, üsullarla və vasitələrlə həyata keçirirlər. Biblioqrafik informasiya biblioqrafik fəaliyyətin sənəd kommunikasiyaları sistemindəki vasitəçiliyinin müxtəlif mövcudluq formalarına malik olan əsas üsulu və vasitəsidir.

Müxtəlif formalarda mövcud olan biblioqrafik informasiya mənbələri (ənənəvi biblioqrafik göstəricilər nəzərdə tutulur) sənədlərin özlərini deyil, onların eyniləndirilmiş və axtarıqları üçün kifayət edən standart modellərini (biblioqrafik əlamətlər toplusunu) əks etdirir (4,5,9). Nəticə etibarilə onlar, ilkin informasiya mənbəyi hesab edilən sənədlərin özlərini deyil onların haqqında biblioqrafik hesab edilən informasiyanı cəmiyyət üzvlərinə çatdırır. İstifadəçilər biblioqrafik informasiya mənbələrində sənədlərsiz istifadə etmək imkanına malik olurlar. Burada Azərbaycan milli biblioqrafik fəaliyyətinin məhsulu olan və

Azərbaycan sənəd axını və kütlesini forma və məzmunlarına görə inteqral şəkildə əks etdirən (modelləşdirən) biblioqrafik vəsaitlər sisteminin bəzi mühüm tərkib hissələrinin funksiya mahiyyətlərinə görə təhlili, elmi şərh, məqsədi qarşıya qoyulmuşdur.

Aydın ki, biblioqrafik informasiyanın mahiyyətinin daha ümumi, əsaslı, sadə və ilkin şərhini onun əsas sosial funksiyaları səviyyəsində aparmaq olar. İctimai funksiyalar isə əsas uyğunluq tiplərinə (formal, məzmun və dəyərləndirmə) görə müəyyənləşdirilir. Uyğunluğun birinci tipinin biblioqrafik baxımdan həyata keçirilməsi və birinci əsas tələbatın (axtarış tələbatının) təminatı biblioqrafik informasiyadan sənədlərin identifikasiyası və onların müəyyən fonda görə yerinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə istifadə olunması deməkdir və biblioqrafik vəsaitlər sisteminin tərkibinə daxil olan mənbələrin bir qismi bu nöqteyi-nəzərdən yararlı olmalıdır.

Biblioqrafik informasiyanın köməkliyi sayəsində ikinci əsas uyğunluq tipinin, yəni müəyyən formaya və məzmunu malik sənədlərin mövcudluğu haqqında məlumata olan tələbatın həyata keçirilməsi nəticəsində məkana görə sənədlərin müəyyənləşdirilməsi təmin olunur və sənədlərdə işıqlandırılan informasiyanın inkişafı haqqında təsəvvür yaradılır. Bu məqsədə biblioqrafik informasiya özünün sənəd axını və kütlesini vaxta görə, yəni cari və retrospektiv baxımdan əks etdirən mənbələri vasitəsilə nail ola bilər.

Daha mürəkkəb olan üçüncü uyğunluq tipinin və bununla sənədlərin dəyərləndirilməsindən irəli gələn üçüncü əsas tələbatın biblioqrafik informasiya vasitəsilə həyata keçirilməsi cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin sənəd tələbatı ehtiyaclarına, onun təminatı prosesinə biblioqrafik fəallıqla nüfuz etməsi deməkdir.

Məqsədyönlü seçim, səciyələndirmə aparılmaqla o sənədlərin tövsiyəsi, çatdırılması məsləhət görülür ki, onlar müəyyən tələbatçıların səviyyəsinə, məşğuliyyətinə, ədəbiyyatdan mütəəzilə istifadə etmək bacarığına, yaş xüsusiyyətlərinə, həmçinin biblioqrafik təsir üçün əvvəlcədən planlaşdırılmış məqsədlərinə tamamilə uyğun gəlsin.

Aparılan fərqli şərtlərin ümumiləşdirilməsi əsasında biblioqrafik informasiyanın üç əsas ictimai funksiyası müəyyən edilir: axtarış, kommunikativ və dəyərləndirmə (qiymətləndirmə). Həmin funksiyalar ayrı-ayrı biblioqrafik informasiya mənbələrinin funksiya mahiyyətlərinə görə təhlilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konkret bir biblioqrafik hadisənin (göstəricinin) həmin funksiyaların əməl olaraq həyata keçirilməsindəki rolu əsasında onun əsl mahiyyəti müəyyənləşdirilir. Azərbaycan biblioqrafiyası tarixində xüsusi yeri olan və biblioqrafik vəsait-

lər sisteminə sabit və uzunmüddətli tərkib hissəsi kimi diqqəti cəlb edən biblioqrafik əsərlərə bu baxımdan yanaşılacaq və şərh veriləcək.

Biblioqrafianın vasitəsilə sənədlər informasiya kommunikasiyaları sisteminə daxil edilir. Belə vasitəçiliyin ictimai mənası ondan ibarətdir ki, «sənəd - informasiya istifadəçisi» sistemə müəyyən şəkildə təsir göstərsin, həmin sistemdə baş verən çətinlikləri aradan qaldırsın, sənədlə insan arasındakı uyğunluqların həyata keçirilməsini təmin etsin.

Biblioqrafiya bu funksiyaları həyata keçirmək üçün özünün sənədlərlə əlaqədar olan daxili əsasını yaradır. Bunun mahiyyəti sənədlərin standartlaşmış simvolla əvəz olunması və real səpələnmə kaosuna, sənədlərin mühafizəsində, yayılmasında baş verən təsadüflərə qarşı qoyulması imkanı ilə əlaqədardır. Bu səviyyədə sənədin kənarından biblioqrafik sistemə daxil edilməsi, forma və məzmunu ilə bağlı ünsürlərinin xüsusi biblioqrafik qayda ilə müşayiət olunan qeydi baş verir. Biblioqrafiyanın erkən tarixi mərhələnin səviyyəsinin formalaşması ilə başlayır.

Biblioqrafik informasiyanın ilk ünsürləri çox qədim dövərə təsadüf edir, kitabların ən çox yığıldığı yerlərdə baş verir (10, s.22-25). Kitabxanaların kataloqları biblioqrafik informasiyanın tarixən ilkin nümunələri üçün olduqca səciyyəvidir. Ona görə də biblioqrafik vəsaitlər sisteminin ayrı-ayrı tərkib hissələrinin funksiya mahiyyətlərinə görə şərhinə ilk növbədə kitabxana kataloqlarından başlamaq lazımdır. Kataloqlar biblioqrafik informasiya mənbəyi kimi kartotekalar əsasında yaradılır, xüsusi kataloq yeşikləri vasitəsilə informasiya istifadəçilərinə çatdırılır, bəzi hallarda müəyyən bir kitabxana fondunu əks etdirməklə kitab şəklində çap olunur. Hazırda onun ən səmərəli forması yaranmaqdadır və buna elektron kataloq adı verilir. Elektron kataloqları axtarış funksiyasını əməli olaraq yerinə yetirən ən mütərəqqi, operativliyinə, səmərəliliyinə və keyfiyyətinə görə fərqlənən biblioqrafik axtarış mənbəyidir.

Lakin burada Azərbaycanın müxtəlif kitabxanalarının ənənəvi kataloqlarının (həm də çap olunmuş), cari və retrospektiv xarakterli ən mühüm biblioqrafik vəsaitlərin biblioqrafik informasiyanın əsas ictimai funksiyalarının əməli olaraq həyata keçirilməsində tutduqları mövqeyə görə şərh veriləcək.

Azərbaycan milli biblioqrafiyası çox zəngin vəsaitlər sistemində malikdir və bu sistem xalqımızın mədəni-mənəvi sərvəti olan müxtəlif növ məqsəd və oxucu istiqamətli çap əsərlərini özündə əks etdirir. Azərbaycan biblioqrafik vəsaitlər sisteminin tərkib hissələrini biblioqrafiyalaşdırma prosesinin bilavasitə obyekt kimi götürülən sənədlərin forma və məzmun əlamətinə, mövzu və əhatə dairəsinə görə qruplaş-

dürsəq, bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyalarına görə fərqləndirsək belə bir mənzərə alınır:

- Bilavasitə axtarış funksiyaları və konkret bir kitab saxlayıcısının fondunu əks etdirən kartoteka formalı bibliografik informasiya Vasitələri - kataloq və kartotekalar.

- Sənəd (çap əsərləri) axını və kütləsini məkana və dövrə görə əks etdirən ümumi cari və retrospektiv xarakterli, kommunikativ funksiyalı bibliografik nəşrlər; ə cümlədən dövlət bibliografiyası orqanları, repertuar tipli bibliografik göstəricilər.

- Xüsusi xidmət sahələrinə, konkret məqsəd və oxucu istiqamətlərinə malik xüsusi bibliografik nəşrlər. Belə göstəricilər bibliografik informasiyanın dəyərləndirmə funksiyasını həyata keçirirlər, elmi köməkçi və tövsiyə xarakterli olmalarına görə fərqlənilir.

- Bibliografik vəsaitlər sisteminin sabit və uzun müddətli tərkib hissələrindən biri də şəxsi bibliografik informasiya mənbələridir və onlar müvafiq seriyalarla, ə cümlədən, «Dünyanın görkəmli dövlət xadimləri», «Elm və mədəniyyət xadimləri» seriyası ilə çap edirlər.

- Təzkiyə xarakterli biobibliografik nəşrlər. Belə mənbələr görkəmli insanların həyat və yaradıcılıqları haqqında qısa bioqrafik və əsərləri haqqında bibliografik informasiyanı əks etdirirlər.

Məlumdur ki, ayrı-ayrı bibliografik informasiya nəşrlərinin funksiyası mahiyyətlərinin elmi sərhinə iki mövqedən yanaşılır. Birinci genetik, ikincisi isə məntiqi mövqedir. Genetik mövqe ilə hər hansı bibliografik hadisənin genetik funksional quruluşu açılır, bibliografik informasiyanın əsas ictimai funksiyalarının tarixən inkişafı prosesinin ən ümumi və sadə formada qanunauyğunluğu aşkar edilir. Lakin bununla kifayətlənmək olmaz. Ona görə ki, genetik mahiyyət quruluşu ilə konkret bibliografik informasiya obyektinin funksiyası mahiyyətindəki çox cəhətlilik müəyyən edilmir. Bu və ya digər bibliografik obyektin mahiyyəti, cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasına təsir dairəsi əsas funksiyaların uzlaşması ilə səciyyələndirilə bilər. Yəni bibliografik mənbələrin birində əsas funksiyalardan hansısa üstünlüyə malik ola bilər, digəri müşayiət edici funksiyaya kimi özünü göstərir. Bibliografik mənbələrin funksiyası mahiyyətlərinə görə müxtəlifliklərinin üzə çıxarılması üçün onların sərhinə məntiqi mövqedən yanaşmaq lazım gəlir və bu zaman ictimai funksiyalar arasında mövcud olan münasibətlər tipi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə münasibətlər tipi ikidir: 1) Üstünlük münasibət tipi; 2) Bərabərlik münasibət tipi. Bunu şərti olaraq nisbi eynilik və ekvivalentli münasibət adlandırmaq olar (5, s.18-26).

Azərbaycanda formalaşmış bibliografik informasiya mənbələri sistemində özünəməxsus yeri olan mənbələrdən bir qrupu əsasən axtarış funksiyasını əməli əraç həyata keçirir, kommunikativ funksiyaya müşayiətədi əhəmiyyətə malik olur (AB). Belə mənbələrə sənəd kommunikasiyaları sistemində vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirən sosial institutların, xüsusən kitabxanaların, kitab ticarəti müəssisələrinin kataloq və kartotekalarını aid etmək olar. Bibliografik proseslərin avtomatlaşdırılması şəraitində elektron bibliografik məlumat bazaları və elektron kataloqlar da bu funksiyaları daha operativ, səmərəli və yüksək keyfiyyətlə həyata keçirən informasiya mənbəyi kimi rəzərə alınmalıdır. Hələlik respublikamızın kitabxanalarında, istəsək də, istəməsək də, ənənəvi kataloq və kartotekalar üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan bibliografiyasının tarixində XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərində ayrı-ayrı ictimai kitabxanaların və kitab ticarəti müəssisələrinin fondlarını əks etdirən çap kataloqları da meydana gəlmişdir (5). Məsələn, 1870-ci ildə əsas qoyulmuş kitabxananın (Xeyriyyə cəmiyyətinin) 1837-ci ildə, həmin ildə Bakı İctimai Məclis Kitabxanasının, 1911-ci ildə Rusiya Texniki Cəmiyyətinin Bakı Şöbəsi Kitabxanasının, 1913-cü ildə Mühəsiblər Cəmiyyəti Kitabxanasının və başqa kitabxanaların kataloqları çap olunmuşdur. Müvafiq kitabxananın fondunu əks etdirən belə kataloqların nəşri ə dövr oxucularının geniş dairədə bibliografik informasiya almalarına, kitabxanaya cəlb olunmalarına təsir göstərir. Bu kataloqların əsasən axtarış funksiyasını əməli olaraq həyata keçirmələri onunla əlaqədardır ki, onlar yalnız bir fondun ünvanını göstərir və həmin fonclarda mövcud olan, müxtəlif bilik sahələrinə məxsus kitablarla bərabər dövrü mətbuat üzrə istiqamətlənməyə imkan yaradırlar. Qeyd edək ki, bu kataloqlar dəfələrlə təkrar çap olunmuşdur.

Bakı İctimai məclis işçilərinə məxsus kitabxananın kataloqu 1896-cı ildə yenidən nəşr edilir. («Каталог библиотеки Бакинского общественого собрания»). Bu nəşrin vasitəsilə oxucu kitabxananın fondunda mühafizə edilən 12 dini ədəbiyyat, 74 fəlsəfə, etika, psixologiya, tarix, ədəbiyyat və pedaqogika, 34 siyasi, iqtisadi və hüquqsünəşliq elmləri, statistika və sosiologiyaya, 122 tarix, coğrafiya və səyahətname, 46 təbiət elmləri, 665 rus nəşri, tənqid, rus və xarici yazıçıların tərcümeyihalları, 419 xarici nəşr və tənqid, 84 uşaq kitabları, 322 müxtəlif kitablar haqqında bibliografik informasiyaya malik ola bildirdilər. (Kitabxana kataloqları rus dilində çap olunmuşdur).

XX əsrin əvvəllərində kitab mağazalarının kitab kataloqları da çap olunmuşdur. Bunlardan Mirzə Əliyevin tərtibi ilə 1913-cü ildə Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsində çap edilmiş «Ziya» kitabxanası

nın «Əsamil Kütübü»nü (Əliyevin kitab mağazası) (1, s.121), həmçinin «Orucov qardaşları kitabxanasının Əsamil Kütübü»nü (1912-1914) qeyd etmək olar. Bu nəşrlər də axtarış funksiyalıdırlar və konkret kitab ticarəti müəssisələrində satışda olan kitablar haqqında biblioqrafik informasiya vermək məqsədinə xidmət etmişlər. Bununla bərabər həmin biblioqrafik informasiya mənbələri Azərbaycan dilində kitab nəşri ilə məşğul olan, orijinal və tərcümə əsərlərinin nəşrində xüsusi xidmət göstərən Orucov qardaşlarının elektrik mətbəələrinin əldə etdiyi nailiyyətlər haqqında lazımi təsəvvür yaradırlar.

Axtarış funksiyalı biblioqrafik mənbələr zəminində yaranan kommunikativ funksiyalı biblioqrafik nəşrlərin meydana gəlməsinə XX əsrin əvvəllərindən təsadüf edilir. Bunların ilk nümunələri məhdud əhatəli (məkana görə) olsalar da müəyyən dövr nəşrləri haqqında forma və məzmun vəhdətində biblioqrafik informasiya əldə edilməsində xeyli əhəmiyyətə malik olurlar. Belə nəşrlərdən biri Bakı mətbuatına həsr olunmuş və üç buraxılışda (1907-1909) çap edilmiş biblioqrafik göstəricidir. («Бакинская печать», tərtib edən N.A.Boqoslovski).

Birinci buraxılış (1907) 1905-ci il oktyabr ayının 17-dən 1907-ci il iyul ayının 1-ə, ikinci buraxılış (1908) 1907-ci il iyul ayının 1-dən dekabr ayının 31-ə, üçüncü buraxılış (1909) 1908-ci ildə çıxan dövrü mətbuatı əks etdirir. Hər üç buraxılışda nəzərdə tutulan illərin qəzet və jurnalların biblioqrafik təsvirləri qısa annotasiya ilə müşayiət olunur. Annotasiyaların vasitəsilə, xüsusilə üçüncü buraxılışda jurnal və qəzetin nəşrə başlaması tarixi, onların nəşrlərinin dayandırılması səbəbləri haqqında lazımi təsəvvür yaradır. Bu cəhətdən fərqlənən üçüncü buraxılışda Bakı şəhərində o illər fəaliyyət göstərən 24 mətbəə haqqında da məlumat verilir. Haqqında bəhs olunan həmin biblioqrafik vəsaitin hər üç buraxılışında Bakıda çap olunmuş kitabların siyahısı da öz əksini tapmışdır. Birinci buraxılışda 21, ikincidə 51, üçüncüdə isə 182 kitabın adı çəkilir. Üçüncü buraxılışda kitabların məqsəd və oxucu istiqamətinə görə qruplaşdırılması (9 şöbədə) onun kommunikativ funksiyalı olması təsdiq edən amillərdəndir.

XX əsrin əvvəllərində meydana gələn və kommunikativ funksiya baxımından diqqətə cəlb edən biblioqrafik göstəricilərdən ikisi jurnal və ardı davam edən nəşrin tərkibini əks etdirir. Onlardan birincisi «Rus imperator texniki cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin (1879-cü il mart ayının 13-də yaradılmışdır)» «Əsərləri»nə həsr olunmuş və «1886-1904-cü illərdə Rus Texniki cəmiyyətinin Bakı şöbəsi «Əsərləri»ndə dərc olunmuş məqalə və qeydlərin göstəricisi» (tərtib edən Y.M.Pitirski) adı ilə çap olunmuşdur (1904). İkinci analitik biblioqrafik vəsait «Neft işi»

(«Нефтяное дело») jurnalının məzmununu əks etdirir. İki buraxılışdan ibarət olan bu göstəricidə 1899-1909-cu illərin nəşrlərində dərc olunan məqalələr haqqında biblioqrafik informasiya verilir.

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən kommunikativ funksiyalı biblioqrafik nəşrlərin funksional məqsəd əhatəliyi dairəsi xeyli genişləndir. Milli cari biblioqrafik nəşrlər sistemini formalaşdır, daha böyük dövrü, məzmun müxtəlifliyinə görə fərqlənən ədəbiyyatı əks etdirən iri həcmli biblioqrafik əsərlər meydana gəlir.

Milli cari biblioqrafik nəşrlər dedikdə dövlət biblioqrafiyası orqanları nəzərdə tutulur. Respublika Dövlət Kitab Palatasının yaradılması ilə milli cari biblioqrafiyanın əsası qoyulur. 1926-cı ildən «Kitab salnaməsi»nin, 1938-ci ildə isə «Azərbaycan jurnal məqalələri salnaməsi»nin və «Azərbaycan qəzet məqalələri salnaməsi»nin nəşri başlayır. Bu dövlət biblioqrafiyası orqanları Azərbaycan ərazisində çap olunan kitablar, kitabçalar, qəzet və jurnal məqalələri haqqında dolğun, ardıcıl və operativ biblioqrafik informasiya verən ilk əsaslı və mükəmməl biblioqrafik nəşrlərdir.

XX əsrin 20-ci illərində retrospektiv xarakterli biblioqrafik nəşrlərə də təsadüf edilir. Məsələn, A.İ.Baqirinin tərtibi ilə «Azərbaycan biblioqrafiyası üçün materiallar» (1924-1925), «Qafqaz xalq ədəbiyyatı. Biblioqrafik göstərici üçün materiallar» (1926) belə mənbələrdəndir və yüz ilə yaxın bir dövrün nəşrlərini formalarına və məzmunlarına görə əks etdirirlər. Bunlar diyarşünaslıq-ölkəşünaslıq və sahəvi xarakterli olub kommunikativ funksiyanın əməli olaraq həyata keçirilməsində əhəmiyyətli idirlər. «Qafqaz xalq (şifahi) ədəbiyyatı biblioqrafik göstəricisi üçün materialları» adlı göstəricidə qiymətləndirmə funksiyasının əlamətləri də var. Belə ki, onun konkret məqsəd və oxucu istiqaməti əvvəlcədən müəyyən olunmuş və uyğun gələn ədəbiyyatın biblioqrafik təsvirlərinin əks edilməsinə səy göstərilmişdir. Fikrimizi tərtib edənin müqəddimədə dedikləri tamamilə təsdiq edir: «Qafqaz Universitetinin şifahi xalq ədəbiyyatı müəllimləri yerli folkloru öyrənmədən keçinə bilməzlər. Bu sahədə mənim qruplarla məşğələm bir şeyi aydınlaşdırdı ki, tələbələr üçün layiqli biblioqrafik vəsait yox dərəcəsidəndir və ya olanlar tamamilə köhnəlmişdir» (7, s.3).

Qiymətləndirmə funksiyasını əməli olaraq həyata keçirən biblioqrafik informasiya vəsaitləri dedikdə elmi-köməkçi və tövsiyə xarakterli biblioqrafik informasiya mənbələri nəzərdə tutulur. Elmi-köməkçi biblioqrafik vəsaitlərdən «İqtisadi xəbərlər» jurnalının 1921-1925-ci illərdəki saylarının tərkibini açan biblioqrafik vəsaiti, tanınmış tibb alimi M.E.Əfəndiyev tərəfindən tərtib olunmuş üç adda biblioqrafik məlumat

vəsaitlərini, o cümlədən «Azərbaycanın iqlim və bəlneoqrafiyası haqqında biblioqrafik məlumat» (1932), «Azərbaycanın tropik xəstəlikləri üzrə biblioqrafik məlumat» (1936), isitmə xəstəliyi ilə əlaqədar vəsaitini (1941) qeyd etmək olar.

Qiymətləndirmə funksiyalı tövsiyə xarakterli biblioqrafik informasiyanın ilk nümunələri XX əsrin 20-ci illərinin axırlarından meydana gəlir və 50-60-cı illərdən daha geniş miqyasda inkişaf etməyə başlayır. Məsələn, 1928-ci ildə M.Qorkiyə həsr olunmuş «Oxucuya yaddaş», 1929-cu ildə «Mülahizəli kataloq», 1940-cı ildə «Uşaq ədəbiyyatı» adlı vəsaitlər belələrindəndir. 1940-cı illərin sonlarından M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanası tövsiyə biblioqrafiyası ilə intensiv məşğul olur, müxtəlif mövzulu, məqsəd və oxucu istiqamətli xeyli tövsiyə biblioqrafik vəsaitlərini buraxır. Təkcə 1947-1958-ci illərdə kitabxana təxminən 45 adda tövsiyə vəsaiti çap etdirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tövsiyə vəsaitlərinin özlərində də axtarış funksiyasının imkanları mövcud olur. Onlara verilən yardımçı aparat buna sübutdur. Lakin tövsiyə biblioqrafik fəaliyyətin məhsulu hesab olunan vəsaitlərin bir tipi kimi mövcud olmuş nümunəvi kataloqlarda axtarış funksiyası daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Doğrudur, bunlarda axtarış bir qədər şərti xarakter daşıyır. Belə ki, həmin kataloqlar şəhər, rayon və kənd kitabxanalarında olması məsləhət görülən kitabların biblioqrafik yazısını əks etdirirdi və yazıda müvafiq kitabxanada tətbiq olunan təsnifat sxeminin indeksi də qeyd olunurdu.

Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin mədəni-maarif işləri üzrə metodkabinəsi 1948-1949-cu illərdə sosial-siyasi, bədii və uşaq ədəbiyyatına dair nümunəvi kataloqların nəşrini planlaşdırır və bədii ədəbiyyat üzrə nümunəvi kataloqun (rayon, kənd və uşaq kitabxanaları üçün) birinci və ikinci buraxılışlarını 1948 və 1949-cu illərdə çap etdirir.

M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanası (indi Milli Kitabxana) 1954-cü ildə rayon və kənd kitabxanaları üçün kənd təsərrüfatına dair kitabların, 1955-ci ildə ədəbiyyatşünaslıq və bədii ədəbiyyat kitablarının kataloqunu («Kitab kataloqu» adı ilə) çap etmişdir.

Bunlar açıq şəkildə göstərir ki, Azərbaycanda da biblioqrafik təhsilin inkişafı ardıcılığını genetik mövqeyə tamamilə uyğun gəlir və əsas ictimai funksiyaların tarixən inkişafının qanunauyğunluğu pozulmur.

Beləliklə, əsas funksiyalar arasında münasibətlər tipi onların əsaslı və müsayiyyətdə olmalarına görə fərqləndirilməsinə səbəb olur və bunlardan da həm əsas funksiyaların quruluş təhlilində, həm də biblioqrafik fəaliyyətin konkret obyektlərində istifadə etmək olar.

İctimai funksiyalar arasında ikinci münasibət tipinə görə isə tamamilə başqa mənzərə ilə qarşılaşırıq. Belə ki, müəyyən biblioqrafik fəaliyyət obyektində müxtəlif ictimai funksiyalar təxminən eyni əhəmiyyət kəsb edə bilər, yəni həmin obyekt onların əməli olaraq eyni səviyyədə həyata keçirilməsini təmin edir.

Məlumdur ki, axtarış funksiyası informasiya mənbələrinin diskret (fasiləli) material obyektləri kimi məkana görə səpələnmələri və onların axtarışı, Kommunikativ funksiya sənədlərdə qeydə alınmış ilkin informasiyanın məzmun (semantik) tərkibini və zamana görə inkişafını əks etdirməklə, qiymətləndirmə funksiyası sənədləşdirilmiş informasiyanı müxtəlif keyfiyyət meyarlarına görə qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Konkret bir biblioqrafik əsərdə bunların qarşılıqlı əlaqəsini və həyata keçirilmələri səviyyələri aşkar edilməklə həmin əsərin funksiya çoxcəhətliliyi haqqında aydın təsəvvür əldə etmək mümkündür. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan biblioqrafik vəsaitlər sisteminin mühüm tərkib hissələrindən olan «Azərbaycan kitabı» adlı repertuar tipli biblioqrafik göstəricinin I (1963) və II cildinin birinci kitabı (1982), həmçinin «Azərbaycan dövrü mətbuatı» adlı vəsaitlərin (1965, 1987, 1979 və 1993) üzərlərində dayanmaq məqsədində müvafiqdir. Adları çəkilən biblioqrafik informasiya mənbələri haqqında çox bəhs olunub və biblioqrafiyaşünaslıq baxımından təhlil edilənlər (2, 3, 6, 8, 11, 12, 13). Burada isə onların əsas ictimai funksiyalarının əməli olaraq həyata keçirilməsindəki əhəmiyyətlərinə görə qiymətləndirmələri nəzərdə tutulur.

İlk növbədə milli kitablarımıza dair repertuar tipli biblioqrafik əsərə nümunə olan «Azərbaycan kitabı» göstəricisi haqqında. Göstəricinin bu cildi 1963-cü ildə çap olunmuş və orada 1780-ci ildən 1920-ci ilə qədər dünyanın müxtəlif ölkələrində, şəhərlərində meydana gəlmiş, çox geniş miqyaslı axtarış nəticəsində müəyyən edilmiş 1329 adda kitabın biblioqrafik təsviri öz əksini tapmışdır. Onun yardımçı aparatının «Coğrafi adlar göstəricisi»ndən (IX) məlum olur ki, həmin dövrdə Azərbaycan müəlliflərinin kitabları Həştərxanda, Bombeydə, Varşavada, Venada, Daşkənddə, İstanbulda, Kazanda, Kəlküttədə, Kırım, Leypsikdə, Londonda, Sankt-Peterburqda, Simferopolda, Teymurxanşurada, Tehranda, Təbrizdə, Tiflisdə və başqa şəhərlərdə çap edilmişdir. Məsələn, Bombeydə Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»si (1265 h.i., 1848-ci ildə), Xacə Nəsirəddin Tusinin «Əxlaqi Nasiri» əsəri (1268 h.i., 1851-ci ildə), Nizami Gəncəvinin «Məxzənül əsrar» əsəri (1272 h.i., 1855-ci ildə), Leypsikdə «İncili Şerif» (1892), Tehranda Nizami Gəncəvinin «Xəmsəyi Nizami» (1301 h., 1883), Cavanşir Qarabağının «Tədbirülhəvamil» («Hamilə qadınlara məsləhət») (1311 h., 1893) əsəri çap olunub. Bunlar

sübut edir ki, həmin göstəricinin coğrafi əhatəlik dairəsi də nə qədər genişdir. Bu həm də təsdiq edir ki, bibliografik informasiyanın mövcudluq formalarından olan bibliografik vəsait üçün nə xronoloji, həm də coğrafi baxımdan məhdudiyət yoxdur. Bunu 1993-cü ildə çap olunmuş və 1875- 1990-cı illərdə ərəb əlifbası ilə buraxılan mətbuatı əhatə edən «Azərbaycan dövrü mətbuatı» adlı bibliografik göstəriciyə də (tərt. ed.: tarix elm. nam. Solmaz Rüstəmovə-Tohidi) aid etmək olar. Sənəd kommunikasiyaları sistemində vasitəçilik edən sosial institutlar içərisində yalnız bibliografik vəsaitlər üçün məkan və xronoloji məhdudiyət yoxdur. Onlar nəşr ilindən, yerindən və mühafizə üsullarından asılı olmayaraq sənədləşdirilmiş bütün informasiya mənbələrini əks etdirmək iqtidarındadırlar. Bu bibliografiyaya xas olan xüsusi bir keyfiyyətdir və bibliografik proseslərin avtomatlaşdırılması sayəsində daha da yüksəlir.

Ümumiyyətlə, üç əsas funksiyalardan biri əslində konkret bibliografik informasiya mənbəyinin əsas funksiyası əhəmiyyətinə malik olur və özünün tarixi inkişafı prosesində başqa funksiyaların səciyyəvi anlarını qismən də olsa əks etdirir. Bəzi hallarda isə funksiyalardan ikisi eyni əhəmiyyətə malik olur.

«Azərbaycan kitabı» göstəricisinin birinci cildi (1963) bu cəhətdən xüsusilə səciyyəvidir. İlk baxışda belə nəzərə çarpır ki, o axtarış funksiyasının ilkin mərhələsini əməli olaraq həyata keçirən bir bibliografik əsərdir. Bu onun bibliografik mətninin də özündə mütəxəssislərdir. Çünki həmin hissədə nəzərdə tutulan dövrdə dünyanın müxtəlif ölkələrində meydana gəlmiş kitabların eyniləşdirmə modeli (bibliografik təsviri) verilir və bununla da mövcud olan kitablar müəyyən edilir, informasiya istifadəçiləri maraqlandıqları Azərbaycanlı müəlliflərin dünyanın müxtəlif ölkələrində işiq üzvü görmüş kitabları haqqında axtarışın ilkin mərhələsinə uyğun bibliografik informasiya ala bilərlər. Kommunikativ funksiya da əsas mətnə görə bir tərəfli yerinə yetirilir.

«Azərbaycan kitabı» göstəricisinin bibliografik mətni ilə yardımçı aparatı kompleks şəkildə təhlil olunduqda funksiyaların əməli həyata keçirilməsi ilə əlaqədar vəziyyət xeyli dəyişir. Məlum olur ki, o, iki əsas funksiyası (axtarış və kommunikativ) bərabər səviyyədə həyata keçirmək imkanına malik olan əsaslı bibliografik informasiya mənbəsidir.

Məlumdur ki, axtarış funksiyasının icrası iki mərhələlidir. İlkin və qəti mərhələ. İlkin mərhələdə haqqında axtarış aparılan sənədin (kitabın) bibliografik əlamətləri müəyyən edilir. Adı çəkilən göstəricinin əsas mətni isə həmin əlamətləri müəyyən standartla əks etdirən bibliografik təsvirlərin müvafiq prinsiplə əks olunan toplusundan ibarətdir və ilkin mərhələ də bununla həll edilir. Sual olunur, bəs göstərici qəti mərhələni nə ilə və hansı səviyyədə həll edə bilər? Suala cavab yardımçı aparatın axırıncı X göstəricisində verilir. Bu yardımçı göstəricidə haqqında bibliografik informasiya verilən kitabların mühafizə olunduğu kitabxanaların adları çəkilir. Aydın olur ki, sovet məkanının mühüm kitabxanaları göstəricidə əks olunan kitabların mühafizə olunduğu ünvanlar və bunlarla da axtarış aparılan informasiya istifadəçisi maraqlandığı kitabın ünvanını, hansı kitabxanada olduğunu müəyyən edə bilər. Məsələn, oxucu müəyyən edə bilər ki, M.Füzulinin «Divanı»nın 1850-ci il nəşri M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanasında, Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında, Əbülqasim Nəbatinin «Müntəxəbatı-Nəbatı» əsərinin 1850-ci il Təbriz nəşri Azərbaycan MEA Əlyazmaları İnstitutunun fondunda, S.Ə.Şirvaninin «Divanı»nın 1895-ci il Tiflis nəşri Azərbaycan MEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında mühafizə olunur. Bir cəhəti də qeyd etmək ki, qəti mərhələ tam mənada həll olunmur. Çünki kitabların saxlandığı kitabxananın fondunda tətbiq olunan təsnifat sxeminə görə indeks və müəllif işarəsi burada qeyd olunmayıb.

Kommunikativ adlanan ikinci funksiyanın bibliografik baxımdan mənası sənədlərin, o cümlədən kitabların nəşr dövrünə görə formak və məzmun vəhdətində mövcudluqlarını informasiya istifadəçilərinə bildirməkdən ibarətdir. Haqqında bəhs olunan göstəricilərdə, həmçinin «Azərbaycan kitabı» əsərinin birinci cildində müvafiq çap əsəri formasının 150 ilə qədər mövcudluğu xronoloji prinsiplə öz əksini tapmışdır. Burada məzmun və məkan müəyyənliyi yəni yardımçı aparat vasitəsilə mümkün olur. Yardımçı aparatın («Mövzu göstəricisi» və «Coğrafi adlar göstəricisi» adlanan göstəriciləri bu cəhətdən səciyyəvidir. Məsələn, «Mövzu göstəricisi» vasitəsilə müəyyənləşdirmək mümkündür ki, əhatə olunan illərdə sosial-siyasi elmlərə dair 41, Azərbaycanın neft sənayesinə dair 3, kənd təsərrüfatına dair 16, coğrafi məzmununda 7 adda kitab işiq üzvü görmüşdür.

«Azərbaycan kitabı» adlı göstəricinin 2-ci cildinin 1-ci kitabı (təsnif ki, sonuncu) (1920-1940) «Yazıçı» nəşriyyatı tərəfindən Azərbaycan Dövlət Kitab Palatasının əməkdaşları V.C.Mirzəyevanın, M.Ə.Zavalovanın, N.A.İsmayılovanın tərtibi ilə, H.Araslı və Ə.Mirəhmədovun redaktələri ilə 1982-ci ildə çap olunmuşdur. Bu cild haqqında çox bəhs olunmuşdur (2, 13). Burada onun bibliografik informasiyanın sosial funksiyalarını həyata keçirməsilə əlaqədar cəhətlərinə münasibət bildiriləcək. İkinci cildin bu kitabı sosial-siyasi, hərbi elm, bədən tərbiyyəsi, humanitar elmlər üzrə kitablar, həmçinin bibliografik vəsaitlər, ümumi soruq kitabları, ensiklopediyalar, təqvimlər, qarışıq məzmunlu məcmuələr əks olunmuşdur. O, kommunikativ funksiyalı bibliografik infor-

masiya mənbədir və əsasən həmin funksiyanın ərəli olaraq həyata keçirilməsinə xidmət edir. Burada axtarış funksiyasının da əlamətləri yardımı aparatının «Müəlliflərin əlifba göstəricisi»ndə və «Fərdi müəlliflərin əlifba göstəricisi»ndə özünü büruzə verir və yalnız əsas mətdə axtarışa xidmət edir. Qiymətləndirmə funksiyasının əlamətlərinə də təsadüf edilir. Belə ki, «Tərtibçilərdən» adlanan giriş məqaləsində bildirilir ki, göstəriciyə siyasi, tarixi və bəlii əhəmiyyətini itirmiş kitablar daxil edilməmişdir. Beləliklə, onun funksional mahiyyətinin simvolik işarənin ardıcılığı bu cür qeyd oluna bilər: BAC. Oxucular Azərbaycanın milli-mənəvi sərvətinin mühüm tərkib hissəsi olan və 1920-1940-cı illərdə respublikamızın ərazisində onun sərhədlərindən kənar, o cümlədən Tiflisdə, Dağıstanda əlaqəcar sahələr üzrə çap olunmuş 7063 kitab haqqında bibliografik informasiya almaq imkanını bu bibliografik göstərici vasitəsilə əldə edə bilərlər.

Funksiya mahiyyətinin müxtəlifliyini, məkan və dövrü əhatəliyini açıqlamaq üçün ənənəvi bibliografik mənbələrin sayını xeyli artırmaq olar. Lakin indi zaman və informasiya ehtiyaclarının məzmunu, onu doğuran səbəblər xeyli dəyişmişdir. İnformasiya əsr hesab olunan XXI yüzilliyin qarşıya qoyduğu tələblər informasiyanın çatdırılmasının sürətləndirilməsi və beynəlxalq miqyaslı kompleksliyi ilə təmin oluna bilər. Beynəlxalq miqyasda informasiya əhəmiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə artması, çoxsaylı problemlərin qlobal, ümumi-bəşəri xarakter olması buna sübutdur. Elmi-texniki tərəqqi, o cümlədən kompüter texnikasının dünyada geniş miqyaslı tətbiqi dövrlətlər və xalqlar arasında əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olur. İnformasiya yalaşma prosesində geri qalmamaq üçün insan fəaliyyətinin bütün sahələrində, o cümlədən bibliografik fəaliyyət proseslərində informasiya texnikasının tətbiqi təxirə salınmaz vəzifə kimi qarşıda durur. Bunsuz informasiyalaşmanı müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq, beynəlxalq səviyyədə təşkil etmək, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq mümkün deyil.

Dünyada yeni informasiya texnikasının işlənməsi və tətbiqi prosesi o qədər sürətlə və geniş miqyaslı xarakter almışdır ki, bu da sənəd kommunikasiyaları sisteminin yenilənməsi istiqamətində dəyişiklik baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Heç olmasa onu qeyd etmək lazımdır ki, internet şəbəkəsi müxtəlif növ sənədlərin qeydə alınmasında məkana görə sərhədi tamamilə aradan qaldıraraq, informasiya istifadəçilərinin istədikləri sənədlər, onların məzmun tərkibi, mətulləri haqqında informasiya almaq imkanı əldə etmişlər.

Bibliografik fəaliyyət: həyata keçirən bütün rüəsisələr, xüsusilə mühüm kitabxanalar bibliografik informasiya axtarışı və xidməti sistemi

üçün müvafiq proqramların işlənməsinə və ya dünyada mövcud olan proqramları əldə etməyə, yerli variantını işləyib tətbiq etməyə diqqəti artırmalıdırlar. Bu istiqamətdə M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının və Azərbaycan MEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının təşəbbüsləri təqdirə layiqdir. Kitabxanalarımız zamanın tələblərini nəzərə alaraq iri avtomatlaşdırılmış bibliografik informasiya sistemlərinin yaradılmasına sürətləndirməli, oxucuların öz fondlarından istifadə etmələrini təmin etməli, heç olmasa respublikanın başqa kitabxanaları ilə müvafiq əlaqə yaratmalı və tədricən dünya miqyasına çıxmalıdırlar. İlk mərhələdə kitabxanaların bibliografik məlumat bazaları və elektron kataloqlarla qarşılıqlı əlaqədə avtomatlaşdırılmış soruq-bibliografiya aparatını yaratmaq lazım gəlir.

Kitabxanalarda yaradılan elektron məlumat bazaları həm bibliografik vəsaitləri, həm də yeni sənədləri əks etdirməlidir. Belə olan halda bibliografik məlumat bazaları bir tərəfdən keçmiş ədəbiyyatı əks etdirən ənənəvi bibliografik vəsaitlərin, onlarda əks olunan ədəbiyyatın, digər tərəfdən yeni sənəd axınının operativ axtarışı təmin oluna bilər. Bibliografik məlumat bazalarını elektron kataloqa çevrilməsi oraya sənədin saxlandığı yeri daxil edilməsi ilə təmin olunur. Bibliografik məlumat bazalarının və elektron kataloqların məhəlli dairədə, o cümlədən rayon MKS-lərdə yaradılması da yerinə düşər. Bu ölkə prezidentinin respublikanın ayrı-ayrı məhəllələrinin sosial-iqtisadi proqramının həyata keçirilməsində mühüm addım olar.

Elektron bibliografik məlumat bazalarının və kataloqların yaradılmasının həyata keçirilməsi iki əsas şərtlə mümkündür:

1. Kitabxanalarımızın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, onların internet və kompüter texnologiyası ilə təchizatı.
2. Yeni informasiya texnikasından və texnologiyasından başı çıxan, onun əməli olaraq tətbiqi və proqram təminatı sənədi olan kadrlarla təminatı.

Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsində tədris prosesinin təşkilində gedən islahatlar kitabxanaçı-bibliograf kadrların hazırlanması istiqamətində böyük dərüşün baş verməsi üçün lazımı zəmin yaradacaq.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan kitabı: (bibliografiya).- Üç cild: 1780-1920 / Tərtib edən Ə.Y.Əliyev.- E., 1963.- 218 s.

2. Bədəlov E.M. Azərbaycan kitabı: (ikinci cildin birinci kitabı haqqında) // Bakı.-1982.-19 iyun.

3. Əliyev Z.H. Azərbaycan bibliografiyasının tarixi: Dərs vəsaiti.- B.:ADU nəşri,1978.-78 s.

4. Əliyev Z.H. Bibliografik informasiya və onun elmi mahiyyəti // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya:elmi-nəzəri və təcrübi jurnal.-1998.- №1.-S.17-25.

5. Əliyev Z.H. Ümumi bibliografiyaşünaslıq: Dərs vəsaiti.- Bakı:Universitet nəşriyyatı, 2001.- 143 s.

6. Məhərrəmli C. Dövri mətbuatımıza dair // Ədəbiyyat və incəsənət.-1965.- 30 oktyabr.

Rus dilində

7. Багрий А.В. Народная словесность Гавгаза: Материалы для библиографического указателя.-Б.,1926.

8. Веревкина А.М., Керимова З.А. Библиография до революционной Азербайджанской книги: 1780-1920 //Сов. Библиография.-1966.-№2.-С.90-97.

9. Кориунов О.П. Библиография: Теория, методология, методика.- М.: Книга,1986.- 286 с.

10. Кориунов О.П. Библиографоведение. Общций курс.- М.: Книжная палата,1990.- 232 с.

11. Кязимов Р.А. Первая библиография Азербайджанской книги //Бакинский рабочий.-1964.-23 июля.

12. Мирзоева В.Д. Опыт составления библиографии «Азербайджанская книга» // Сов.библиография.-1966.-№1.- С.19-23.

13. Халафов А.А. и Кязимов Р.А. Богатство мудрости и добры // Бак.рабочий.-1983.- 8 февраля.

Зохраб Алиев

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ПОСОБИЕ, ИСТОЧНИКИ ИНТЕГРАЛЬНОГО ОТРАЖЕНИЕ ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ ПОТОКОВ И МАССИВОВ

РЕЗЮМЕ

Система библиографических информационных изданий национальной библиографии Азербайджана отражает огромное число документов по отдельным отраслям науки, культуры и народного хозяйства. В этой статье раскрывается сущностно-функциональные структуры отдельных более крупных библиографических информационных источников.